

նայն զեւեւ եւ զմուստ Սրբոյն Երուսաղէմայ Աթոռոյն չկցէ իմացեալ եւ բազմաւ ժամանակաւ չկցէ վարժեալ յամենայն դարձ Սրբոյ Երուսաղէմի, եւ թէ՛ որ մարդահաճութեան եւ անախարհութեան աղագաւ, թէ՛ արտաքուստ եւ կամ թէ՛ ի ներքուստ ժպրհնդի Գաղարարդ լինել նորա կամ Ախիւ. չպիտիւ ելնայն:

“Երբեք. եթէ յայսմ հետեւ որ յանդգնեալ համարձակիցի զաշխարհական որ, պողա եւ Նազը անուամբ, եւ կամ այլ ինչ անանախարհութեամբ ի Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ վերապայտ եւ գլխաւոր դարձեալ առնել, եւ նորա զայլ եւ այլ ճանապարհս ցոյց առլ, յորմէ պատճառ ի վնաս սրբոյն Յակոբայ, այնպիսին թէ կարգաւոր իցէ եւ թէ աշխարհական. չպիտիւ ելնայն:

“Երբեք. եթէ որ յայսմ հետեւ կամիցի եւ կամ պատճառ լիցի կցել եւ միացուցանել զԳաղարարութիւն սրբոյն Սաղմայ ընդ Առաջնորդութեան Կոստանդնուպոլսոյ, կամ այլ ինչ անգլիս, եւ ոչ կամիցի բացարձակ լինել ինքնին իշխանութեան սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղէմի որպէս եւ այլոց ազգացն, այնպիսին թէ ոչ որ եւ իցէ, որոշեալ լինիցի ի քրիստոնէական սուրբ հաստոյս, (Հաննէ էջ 137—138),

Այս բանաձեւերը, զորս Հաննէ կը վերագրէ Կարապետ Կաթողիկոսին, բնագիր ըլլայ կամ ոչ, անխալատի թելադրութիւնն է խնայցի Կոյտին, որ հակառակ չարամիանքու, ազգի եւ աթոռի անսեռելի խճճոռնեալ, ոչ միայն յաշտոցացած էր Աթոռներու բաժանման ծրագրերը, այլ արդեամբ ալ հաստատած էր իր ծրագրին օգտակարութիւնը: Հաստ հաւանական է որ Հայոց կաթողիկոսն այս կանոնական հանդիսարար յայտարարութիւններն ըրաւ նախանձառնեալ ոչինչ ու նպատակաւոր շնչիւններուն միանգամ ընդ միշտ վերջ ապուս համար:

Հաննէ իր հիացումն ու երախտագիտութիւնը յայտնելու համար այս մշտնջող պատրիարքին, ամենէն գաղտնիկ տողեր նուիրած է, որոց մէջ եթէ ոչ հարթ լեզուի մը, գունե յորդգացումներու հոսանքը կը գտաս:

(Հարուստիւն)

Բ.

ԲԻԹՈՎ ԴՊԳԾ. ՆՈՇԱԳՈԾ ԲՈՒՄԻՆԵՆ

(Հարուստիւն)

Յուդարկաւորութեան յաշտոյց օրը, Կարապետ Իւթիւճեան, Մատիթ խմբագրապետը, որ շատ անգամ Սահմանադրութեան խմբագրութեան մէջ աշխատակից եղած էր հնգ՝ Ռուսինեանի, իւր թերթին մէջ¹ անոր յիշատակին կը ձօնէր հետեւեալ գեղեցիկ տողերը.

¹ “Մատիթ” Թիւ 1913, Հիւնդաբեր 2/14 Դեկտեմբեր 1876:

“Նիւշեալ որ ծանուցեր էրք, հանգուցեալ տղերք Ռուսինեան էֆենտիք յազգարարութիւնն երէկ կատարեցաւ ի Բերա ի ներկայութեան Ամենա. Սրբաւոր Գաղարարք Ն.Ս. Վեց նախկուստը, բառմովի ազգային երեսփոխանք եւ այլ նշանաւոր ազգայնոց, ինչպէս նաեւ ջանի մը օտարազգի եւ Թուրք աստիճանաւորաց, ինչպէս նաեւ արքունի գնդաւորական վարժարանի աշակերտաց, որոց դատաստութիւն Կնէր հանգուցեալը:

Ճարճ Տիկն մարմնը հանդիսի Բանկալթի ճառատեմէն Ս. Երբարութիւն եկեղեցին տարուելով, հոգեհանգստան ապրողութիւնը կատարեցաւ, եւ ի վերջ Ամենա. Ս. Գաղարարք հայրը քրտուռը եւ գեղեցիկ դամբանակաւ մը խօսելով՝ արժանալիքը դրուստեօք յիշատակից հանգուցելոյն ընական եւ բարոյական ինքերը, գրական առաջնորդ, օրենսդրական հմուտութիւն եւ ազգին մատաղանք կարեւոր ծառայութիւնները:

Եւ արդարեւ, Ռուսինեան Նահապետ էֆենտիք, զարուս Հայ դպրաստաց մէջ նշանաւոր անդ մը բանեղէ զատ, ազգային պատմութեան մէջ ալ փառաւոր էրք գրական է՝ իւր օրենսդրական առաջնոյն ազգին օգտակար ընող արեւելքներով, Հասեք կրեան յիշել թէ հանգուցեալն 1857էն սկսեալ ազգային Սահմանադրութեան խորհուրդն յաջորդ եւ անոր իրականացման աշխատողներն են եղան է, եւ արդարութեան պարտք է մէջ խառնուրդնէլ որ տեսնուած արգեանց մեծ մասն անոր երկաց պատգ ին:

Բաց տաննէն աւելի իւր անունն ու յիշատակն անուայ պահելու սահմանուած է Ազգ. Ժողովոյ կանոնադրութիւնը, զոր ամրագրական հանգուցեալն ինք հնչեցնելու է՝ Գաղղեյ ազգային Ժողովոյ ներքին կանոնադրութիւնն ճարճով եւ մեր Ազգային Ժողովոյն յարմարեցանելով:

Ռուսինեան էֆենտին ուրիշ գրական աշխատութիւններ ալ անի, որք իւր հանձնարար եւ հմտութեան հետ միանգամայն լեզուաբանական մասնաւոր ճաշակի մը նկարագրելը կը կրէն, յատկաւ թիւն, կանոնադրութիւն ու բարեկարգութիւնն սիրող ճաշակի մը, որ վերք միշտ, գրական յայտնարարութիւնը ընելու կը տանէր:

Ռուսինեան էֆենտիք 57—58 տարեկան հասակի մէջ, ամուսնացեալ ըլլալ անգամ, օտար իւր գրական աշխատութիւններէն զատ ուրիշ ժառանգ լիւրտուր տալազային, բայց այդ ժառանգութիւնը բուսական է իւր յիշատակն յաւերճացնելու:

Իւթիւճեաննէն յետոյ, Կարապետ Ժանուսեան իբրեւ հայրենակից Նահապետ Ռուսինեանի, իւր Մուսուլմէ Էֆենտիք հայտատու տաճկարարաւ օրաթերթին մէջ² անոր մահը կ'ողբար սապէս:

“Միւլէթիմիթ Թալիպի հաղղաբարձրտան տղերք Նահապետ էֆենտիք Ռուսինեանը, բազոր իրթեօր կնէթ մէքաթ Էլլէնէնքնէ, քեռաթիքն թեմատայի թմարեանաբար մաթեմիկ մաշիպ օլտուալան, ախիթ Նուսեթիմէ Գիւլարփը իսիք:

Յիւնի կրեան պէտքեր վերելի իլէ, ճենաղտ պէտքեր քիլէտէտիք նալ իսիլիլ, զէ ամեն. Ներսէս սրբաւոր բէք միւտեօր պիւ մերիլն անյէլիլ, զէ ամեն.

¹ “Սահմանադրութիւնն առաջին անգամ երկնող աւ խմբագրող յանձնաժողովոց եւ ետքն ալ վերադնութեան համար ջանիցա կազմուած մասնաժողովոց մէջ իրեն անուամակից ու գործակից գտնուելու պատիւն առնեալով, մեր վկայութիւնն անխնայան դիտարկութեան տարեւել է:

² “Մատիթ” Թիւ 1913 Հիւնդաբեր 2/14 Դեկտ. 1876:

³ “Մուսուլմէ Էֆենտիք” 11օր տարի, Գ. Պալիս Թիւ 3326, 2/14 Դեկտեմբեր 1876:

յութեան օրրազան, վէ գեր. յարեն օրրազան, վէ սահա սայեր միջէնէմ Եւտրէյէր, վէ Հնր միւլէմ միւլէմ- պերեանս պիւր չըք զէմիմ Հաղըր պու յունուլըստ աքը: Ռուսիեան էֆենիս, մըթէպի թըղպիլէրստ տեր քիւմէքտ օլտուգունտան, թալէպէլէրենտան ալթըմ- մըլ Նեֆըր գասար շախիրտան էֆենիսիքը, Նեմազէ ալա- երեստ իւր թաքափըլ տիլիլէրէք իմպիլ թաղիմ Հնրմէթ իւնէմէլէր տիւր:

Ռուսիեան էֆենիսիին էկալը օլմալը, վէ 56 ետալան օլտուգու Հալան, էտիլիսիւ տալիմ, բի- թալէթէլ կէլիւմէլ տիւր: Համտա, ինթիմալիմէլ կէօրէ, խոյլի զաղէմտան պէրու, ֆէլէստֆի իւլէրէն ֆրեսալըլան պիւր քիթիպ թէլէլիթիլէ մէլըլու օլտուգու Հալան, իւր իւլ տալան պէրու իւն, կիւլէլէրի անմալ իւլիլէր իւլէր սաթիմ ալգու ուտումազտ օլտուգու, վէ պիթիւրմէք Նիլէ- թիլէլ ալըրի քիթիւլէլ լալըլմագտ օլտուգունտան, վէ սաթումալը իւն միւլէլէլֆանըն պու Հալիլի անընարալ, պիտուէֆիմ պիւրազալ քէնտուլի զանըմալըլընը ինթիմալ իւլէմէլ պուլւնտուղուման, վէֆաթըմտան պիւր կիւն էլիլէլ մէլէրի քիթիպը պիթիւրիթընէ, միւմալէլէյսեա տէլիլէրէք, մէ՛՛՛, Համտ օլտու, ինթէ պիթիւրիթըն արթըլ չիմուէն տալա իւսՀաթ իտէրիթ տեմիլ, վէ Հնրմէթի իւտաա, ո կիւնէ ալգի տարի պազա իւլէմէլ տիւր, տիւմէք տիւր քի, մէմմալ զալիլտէն պուլւնտուղումալ կէօրէ, գիւրի ճէմիլիլէ կէպիլ զըլմալ, իւլգէլ էտէրէք պընազ- մըլ օլմալը տըր:

Միւլէլէլֆա Ռուսիեան էֆենիսի քէնաթ քէմալէթ վէ սէպալ վէ մէթմէթիլէ, միլէթիմիզէլ պիւր ինթիւ- խար սանըլմալը միսիլու, Հնրմէրիմիզ օլտուղու ճիւ- Հնրէլ, զաթմալըլմալ տաթի պիւր ինթիւխար սանըլա սէլա տըր:

Նուր-Դուր, Նախկին Օր-Բիլը, որ շա՛տ ու շա՛տ անգամ գոլտ. Ռուսիեանի ընտիր ճառե- բով եւ շահեկան գրութիւններով զարդա- բած էր իւր էջերը, ինչն ալ կը սաւաորէր Ռուսիեանի յեղակարթ մահուան առթիւ, եւ կը հրատարակէր իւր խմբագրին Օգոսէն խոճա- ստրեանի մէկ գեղեցիկ գրութիւնը, որ է Հե- տեւեալը:

Արեն. Ռուսիեան էֆենիսի ի մեծ ցաւ բոլոր իւր ծնօթաց եւ ընտանաց Երիտըլթի օր ուլ ստեն գրեթէ յանկարծ աւ. Ստուտած փոխեալ, որու գործա- նական Հանգէլը զսօք պիտի կատարուի Բերա Նախագա- հութեամբ Ս. Պարտիաք Հօր:

Ռուսիեան էֆենիս Սահմանադրութեան Հայոց ազգին մէջ ընդունուելուն առաջին եւ ընթմ Հնդիմալ- ներէն մին է. բոլոր սահմանադիր յանձնառողքնք անգամ էր. երեսփոխանութեան Հաստատութեան ի վեր երես- փոխանը, առանց երբէք զարդութեան կէնտամ ըլլա- լու. առ յաճախ չէր սահմանադիր Ազգ. Ժողովը մէլ. Երկրին՝ երբ իտեւլ որդիէ՛ր՝ ամենէն անշնան կարծուած ինդիլըն էն բարձրըր կը հանէր եւ բոլոր պարագայնք չիւտ. չայեթու իտեւրը կը խօսէր:

Սո եկեղեցւոյ իրաւանք ընթմ՝ պաշտպան էր՝ առանց մալիլ չափ Նախագալըստ՝ ունենալու. ինքը ստուտածա- բան չէր. բայց եկեղեցւոյ ամենէն պարզ մէկ վեպիլը ամենէն բարձր ինթիլ երը կը պաշտպանէր:

Նշմանալ զէմ՝ կուստատութեան անգամայն ամենուն Հնտ ալ բարեկամ էր, բայց երբէք Նշմանալ զէմ՝ զգանու- լէն զատ՝ զայն անմիջ Հնրուլթեամբ կը պաշտպանէր:

Սո պարզութեան եւ միութեամբութեան յարեալ էր. օտար մեծ ընթր թափեք ազգային լեզուն ալ միութեան

կուլթեան մը վերաբեւը, սակայն չաղբղեղն զատ՝ քիւ քիւ իր կարծիքները բարեփոխեք. բախլի էր. միւնգամայն բանա- տեղէն. պաւ. Հանդերձ օրէնսդրութեան շատ փափաքող էր. մեծ աշխատութիւններ պաւ. սահմանադրութեան վերջին վերադնումութեան միջոցին, իր փափաքն էր թաղական մասակարարութեան զուլին ընդունել առլ Ազգ. Ժողովին, որով կարեւար թաղեւրու մէլ թաղական Ժողովներ հաս- տատուէր:

Հասար կը կարծէին թէ յամա եր իր դիտածին գիտ, բայց ընդհակառակն, երբ Համագիւր Հախապիւր իրի փաստերն օրինաորոյ թիւանը վրայ՝ վարկեան մը անգամ՝ չիենալով՝ իսկայն դէպ ի նոր Համընդմը կը դաւանը:

Իր վերջին օխանքներն մէկն եղաւ՝ իւր այն համա- զումը թէ Հայոց ազգը քաղաքական գործ չուի, բայց բուն նպատակն այն չէր, այլ կ'ուզէր որ անկէ մեռք քա- լըլով՝ Ազգ. դասակարարութեան նուիրէ ինդիլըն. յորմ քաղաքական անշուշտ կը Հետեւէր. սակայն Ժամանակ չըլրացաւ ունենալ իր նպատակը որը կերպով բացատրելու:

Սո էր նաեւ ապակցորմալան բառին Հնդիմալն ու այդ սիլըան ընդունուելուն ամենալնթը պաշտպանը, որու ընթրիւն գաւառական կիրգրինի միապետական կամ թաղական գրութեանն ազատեցան:

Առանց չափազանցելու կրնանք ըսել թէ Ռուսի- նեան էֆենիսի այն աստիճան արմախը ունէր, որ Եւրոպայի բարձր գիտական թաղիքեալ Ժողովի մը մէլ հիլէ գանուելու ըլլար կրնա Հայոց ազգին պատու բերել. իր վարքն ու բարքը չէր աւելիլ, այն մարդուն մէկ սաա- իտութիւնը կամ խաղաթութիւնը լուտած չէ. երբէք չէր բարկանար միշտ. եւ ծանր պարագայներու մէլ, այլ կը խորհէր կը արամարտէր եւ ըստ պիւմ Հանգարաու- թեամբ կը խօսէր. մէկ Հասիլի էր եւրոպական բառերուն բուն Հայերէնը գտնելու մասին, այնպէս որ բաշխական բառարանին թարգմանած բառերին ամենամեծ մասը ստօք դիւտէր, իր Զաղեցցին ալ մեծ նշանակութիւն պիտի առնէ ապագային մէլ, բոլոր մէջը կը թափէր աղ- զային տարեկըլընը Հաստատելու, առանգութիւններ, գե- ղեցգիտական բառեր, բոլոր սանց սիրահար էր եւ աստիճմ մեծ հնուլթիւններ կը խօսէր:

Արեւալու Ռուսիեան էֆենիսիի մահը՝ բառի բուն նշանակութեամբ մեծ կորուստ եղաւ Ազգին, որու Հմտա- թեանցը դեւ. շատ տարիներ կայտա էինք ին՝

Օր միւտըր Նուր-Դուր Ռուսիեանի յու- զարկաւորութիւնն ալ կը գրէր, յայտնելով Նաեւ անոր Հիւանդութեան տիւտը եւ անգար- ման վախճանը՝ սպալտ:

Այնքէ Ռուսիեան էֆենիսիի թաղան Հանգէլը կատարուեցաւ. ընդ Նախագահութեամբ Ս. Պարտիաք Հօր ուր Ս. Պարտիաք Հայրն ինքը աղղու քարալ մը խօսեցաւ կէս Ժամու չափ:

Ռուսիեան էֆենիսի աղընի թշկանակն դպրոցի դաստաններն ըլլալով՝ զազպին բոլորիլըր շարուած էին յիշեալ վարժարանի աշակերտք եւ Հանդիլին ներկայ կը գտնուէին Պրալը Հայ թիլիլներն եւ շատ մ'ալ Եւրոպացիի Վ. Պրալը բոլոր եպիսկոպոսները ներկայ էին Հանդիլին: Զաւալ պատմութիւն մը ամենուն արտաքի ազգէն: Ռու- սիեան էֆենիսի՝ որ Բանկալիլէ կը անկէր՝ կէս գլեղերուն կ'արուի եւ բախլի կը կանչէ ապկայն եւ եւ բախլի չըպար, որ մէկ կէս գլեղերուն դուր չեմ ելլէր, որ մէկն ալ:

1 Նուր-Դուր Վ. Պրալը, Բ. տարի, Թիւ. 1914, 1/13 Դեկտեմբեր 1878:

առեւը չէ ընկելով, որով ժամանակը կանցնէ եւ առաւօտեան մօտ ճարտահանակը Սերովինը եֆէնտիկին մարդ կը զրկեն, նա անմիջապէս կերթայ, բայց ամենայն ինչ վնասակար կը գտնէ, հանգստեցնելու կրնէ՝ որ Գառնիպին եւ ազգուս արարածները պատմութիւն եւ այս գեղարք Սերովինը եֆէնտիկին, որով կանցի հաս-կացումը թէ բոշկական անդիլաւունութիւնը որ ստորեան յառաւ գտեր եւ որ՝ բուսական եֆէնտիկին պէս մէջը՝ ինքը բծիկն եւ բոշկական գայրոցի դասառու գանձակով՝ Բան-կալիկին պէս սեղս մը ժամանակին բծիկն շինարար գտնէ ու անհուսն կը դասառարարուի, եւ եթէ սա այսպէս՝ հայաստանի, մարդ եւ ազգայնութիւն չունեցող աշգրաններն որքան զուհ կերթան արդեօք:

Սկիւ կրնայ հասկոնալ թէ արեւան սուգ այցելու-թեան վարքը վնասելով հանգեղծ բոշկաց հասարակութիւնը տակաւին անոնց բացարձակ կամայը գերի կը գտնուի: Դ՛

Նշյն այս Նուր-Դարին մէջ մէկ երկու որ վերջը կ'երեւար Մինաս Չերազ, որ ընդմ պաշ-տող մ'եղած էր Ռուսիոնանի իրրեւ աշխարհ-հարաբան, եւ իւր համարաւոր «Գրէն Խ-Սուր, երէն մէկուն մէջ անոր համար կը գծէր խիստ ընտիր մահադրուագ մը՝ զոր կարեւոր կը համարիմ ընդօրինակել մարդոշովին, իրրեւ ճշմարիտ կ'ընող «Ռուսիկն» անունան:

Ահաւաստի այն՝

«Մի բառ կու լիմ՝ արտասանել տապալիք վրայ:

Հագին որ ամ մէկ երեք հայկապայ եւ սերուն ճակներ հոգին կը յանձնեն, եւ երբտասարդ հոգին, ուժ գուռն վայելուչ էին տխրակ երգեր վարդերի վրայ, բաւ վայուններ կ'արձակէ գերեզմանէ գերեզման:

Ի՛ Ռուսիոնան, ճակապո ծանկուն եւ մի լուսա-պակով ուր կը ցրակ երեք աստղեր, գիտութիւն, բա-նաստեղծութիւն եւ իմաստասիրութիւն: Գուս արեւին նշյոշներով կը փայլեա ապգլին ասպարեզին մէջ եւ գրա-կան ասպարեզին մէջ:

Ազգային ասպարեզին մէջ, գուս մին եւ այն վեմ՝ գլուխներն որք տառնամուս ճիգերն յետոյ 1880ի յեղա-փոխութիւն յղածն: Հայ ազգի ասանասարակակն կենցաղին մէջ օրէնսդրի կոչում ունեցար գուս: ազգային ժողովներին յետարին հանդիսացար, եւ թո բերան, զոր մահն անշունչ է թողած, արողջ նիստը դրաւս եւ իւր պերճաբոս ձայնի տակ, զոր կը սպասազնէր մը անդիմադրելի արա-մարտութիւն:

Գրաւան ասպարեզին մէջ, գուս մին եւ այն կորովի հեղինակներն որք թախտայն գրող պարգիւ անցեալին դեմ, ժողովրդային լեզուի վնասապատկութիւնն հաւանելով. ըն-տարանական գայրոցի նախագահին եւ զուս, որպէս տանն բա-րեկարգել, հայանալ կերցիր, գուս, երկամբն աշխարհա-բարեան, որ կենդանիքի արեւն ունէր երակից մէջ, այլ մահն ահա մը օգոստամիտա մեհտութիւն կը դրողջ երեւելի վրայ եւ ամենվասար կը ցնդին թշնամի եւ թշնամից:

Ներքին կանգնող մէջ, զոր կը գեղարքերէր մը կ'այս ճակատ, ֆրանսոսի մի խարտաշ աստղին տակ ծլած, գուս անմեղա միտ, ծաղիկ սիրտ եւ լայս հոգի ունեցար: Բծիկն էր, այլ մը բծիկն որ գեղարքին աւելի չիրք եւ գրած, գեղարքար եւ անմեղաց գիրքեր: Գեղարքի ձեռքին մէջ էիր արեւն, այլ հոգիք մը կ'ընակէր միայն ճանաչել, յաւիտե-նական գաղաւն: խաղճիկ կը յարեիր միշտ գեղարքիկն եւ վեմին, իւրիկ, խաղաղային, Միւսէին եւ Պայքընի մեծա-լիւք իջնելուն աղիւս, կ'արրեր թո սիրտ եւ կ'արտասուէին

թո աշգրէ: Թե արձանագործ լինէիր, յայն արտեսար ու-ղիչ գիծերը պիտի արտագրէիր, թե նկարչը լինէիր, հոստեանին արտեսար մարդը կ'առնէրն պիտի արտա-դրէիր: Ունէր ճաշակ, ունէր շափ եւ ունէր ներգառ-նակութիւն:

Արդեն 188 թն, մի նամակից մէջ առ Օսման Գոր պինդոն արեւան եւ միշտ, կասէր. «Կենդան լըզմ ասա-նամուլ, երբ կամուրդին անցնիմ ու դառնամ ու այն խուսանին մէջ ձեռք մը չ'ըլլայ ձեռքս անդիլու: ձայն մը ձայնիս եւ սիրտ մը սրտիս պատասխանելու: Էստ են մարդիկ, լըզմ եւ աշխարհ, մարդիկ, աշխարհ, երկիրն տաղտուկ են աշխիս, լըզմիսմ Բնչ եւ ուզածս. սա կը զգամ որ հոգւոյս ննջ կը լծել իր ընկին երարը եւ գանի պատանի կը փութայ, բան մը լծմ տեսներ որ զիս ցոսնէ, բան մը որ զիս աշխարհիս յարեւ. չիք մօտս բարեկամ մը որում սիրտ բանամ, մարդոց արհամարհան ծիծաղին նիւթ չապուս համար այս մարդոցմ հեռի եւ գուռն վայրենա-ցեալ՝ եւ միտ եւս անբախտ կոչեալ է սեղան կնիկն չիւրմին հ'անդիտող կը սպասեմ...»

Հանգիւն ախուր, ճ հայր եւ պարպու, հանմարդ կ'ընող, կ'ընող պիտի կանգնի տապալիք վրայ, եւ ապա-գոյն, յոր հաւատան կուրծքը կը վաւեր, գաղմիկներ պիտի հեռեւ անմահ յիշատակից:

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

Ռուսիոնանն աւելի ճշդիւ պատկերացնող, զայն աւելի արդարապէս դատող, աւելի ճար-տար վրձին մը, եւ աւելի կարող գրէլ մը չէր կրնար ըլլալ: Մ. Չերազին ամեն մէկ բառերն եւ տողերը Ռուսիոնանի մէկ մէկ տարրեր կա-րողութիւնը, անոր մեծ հանձնարն եւ տալանդը պատմելով կը պատմեն, եւ զայն յորչա պարի սերունդին սիրելի ու յարգելի կ'ընային:

Ռուսիոնանի մահն անմիջապէս յետոյ կը գուսարէր Ազգային ընդհ. ժողովը, զոր կը բա-նար Ա. Առնանպետը՝ գովտ. Ստեփան բաշա Ալանան, որըլալով Ռուսիոնանի տխուր մահը եւ այս առթիւ արտասանելով խիստ սրտառուչ բանախոսութիւն մը, զոր հարաարակներն այն րատեն Կ. Պոլսոյ եւ իզմիրի բոլոր Հայ թերթերը՝ եւ է հետեւեալը:

«Այսօր աստեանը տխուր յիշատակով մը պիտի բանամ: Անարողին մահը յափշտակեց մեր խմբին մերիկն ընկերն Ռուսիոնան:

Արաքսան Նախագահին եւ Զորվարսի դիւանը բաղ-մալիս երեւոյթանալու հանդերձ փութակալով անոր յաղա-րակարութիւն հանգիսին ներկայ գտնուի նորա գաղազին շուրջը, երեւոյթանալութեան յարանալը ներկայացուցին: Էնորագարան Ներսէս՝ մը Հայրապետը՝ Գրաւիկն գրա-բանակալով մը անոր յիշատակն օրհնութեամբ գրաւանց

1 Այս նամակը մարդոշութեամբ հրատարակելի արդէն չէր:

Թ. Յ. Վ. Յ.

2 Նուր-Դարոն օրագիր Ը. տարի 1876 16/38 Դեկտեմբեր Կ. Պոլսին, թիւ 1926:

3 Նուր-Դար, թիւ 1915, 1876: Գեղատ. «Պոլսի» 3 Դեկտ. 1876: «Արեւիկան» Մոսկու, Իւլիս 1876: Թիւ Դեկտեմբերի էջ 463—464:

4 «Արեւիկան» Մոսկու, Ազգ. ինքնաշար բացում 1876 ամիս Նոյեմ. 3 15 Դեկտեմբեր 1876, էջ 283—294:

1 Նուր-Դար, Կ. Պոլսոյ Ը. Թարի, թիւ 1915, 2/16 Դեկտեմբեր 1876:

յառանձին եկեղեցւոյ: Այլ անկէ զայսմ յառանձին ժողովոյս մեր ընկերակցութեան պարտաւորութիւնը կատարել:

Իս չեմ ուզեր Ռուսիոնեան ընծանին Հոնաթը, գրական, քերթողական եւ իմաստասիրական տաղանդը, եւ ոչ իսկ անոր պատուաւոր կենաց Հանգամանքն եւ Հեղաշարժը ընտ: որով ինչը նկարագրել յառանձին ասու: զի ասոնք պատմութեան գործն են, եւ Ռուսիոնեան իշխասանը այս մասին կանխաւ ապահովելու է:

Իս պիտի բաւականա՞մ Ռուսիոնեանի երեւոյթութեան կենսական արտաբերել, եւ ձեզմն ու անոր սխալման ներգրծման ինչին կը խնդրեմ, եթէ չի յաղոգիմ ըստ արժանաւոր կատարել:

Ռուսիոնեան, Հեղինակ ու Ներհոնն Ռուսիոնեան, որ իր երեւոյթութեան ամբողջ նախադասին ձեռք կողմը եւ յաւելումը գեանին ընտրած էր, իր այլաբար կերպարանքն եւ բարեհամարը վարքով ժողովոյս պատկառանքը եւ միակամայն զարգացման էր: Իսց Ռուսիոնեան ասկէ երեւոյթան չէր՝ կանխաւոր շարունակող նիւտրուն, լրբարդ իմաստասիրող ինքնորը, եւ ճարտարախօս փաստաբանող իր աստարտիւթեանը: Եղլ Աստեղագետ էր նաեւ ժողովին, երկրորդ կարգաւ՝ բայց առաջին ամեն բարեմանութեամբ, թէպէտ եւ աստեղագետութեան բազմոցն շատ աւելի կը սիրէր աստեղագետութեան ընկեր: զոր Հիմնքն, եւ ճիւղ կը փայլէին իւր Զանգարէնի միջքերը: Ռուսիոնեան Հեղինակ է նաեւ: մեր Ազգ. Մահաճարգութեան, սին ի յաջորդաց այն մեծ բարեգործութեան յատկապէս որ ազգային Հիմնաւորը լինէր Հիմնովին նորոգելու կողման է: մէ այն յայտնող նման որը կրկնեն եւ ոչ ծնանին, այլ անդաւին ի սկզբանէ զայնաններու, Օտեաննոր, Վիլնաններու, Կրճիկաններու, Աղաթաններու Հայապալ ակումբին Հանգիպելու բազմն ու փառքն ունենալով (աւան, այս ակումբն ուր ակումբութիւն եւ թանկանին նիւտրը մնացած են մեղ այսմ), նաեւ նա զՄահաճարգութեան, կամ շարքն նաեւ: անցյ զնա եւ զարգացող, եւ երբ ու ի մասաղալ աղայութեան ճարտարութեան փրկարեցաւ, Ռուսիոնեան պատեց անոր վերջերը: վերջանելով կատարելաբար լինաց, Ազգային զատարարութեան եւ ազգային Հանգամանքութեան վրայ՝ որ ամեն բարեգործ կատարարութեանց Հիմնըն են, աշխատութիւնները ըստ, եւ վերջապէս պատկ իր երեւոյթութեան կողմը՝ Գանձարգութիւնի, եւ Հեղինակաց Ազգային ժողովոյս Համար, Հեռանկարութեամբ Եւրոպական օրինաց, եւ մեղ ձեզն ու զնաց:

Արդ, ցան է ինչ որ չունիէր Ազգութեան տանար մը, ժողովականիք երեւոյթանութեան, զի կարենայի Չեղ աստարտիւթ Ռուսիոնեանի անուին ոսկեղեմ աստեղով անոր սինաներն վրայ արձանագրել, կամ զեթ կենդանագիրը կանխել դիւտին վրայ, որպէս զի Հոգին Հոգն եւր կանանապատեց զործողութեան ճշգրտութեան, բայց մինչեւ որ կարող եւ բարեբար ձեռնիք Հիմնեն պայպիս տանար մը լինէր կենար մեր արտեղը նաեւ իմար սխալմանին, եւ անկինկ ապահւլ անոր օւղայն եւ սղեպան տպաւորութիւնով Այս կրնանք, եւ պէտք է այսպէս ընելը, բայց այս ալ բաւական չէ. այսօր պէտք է մեր ըստ անդարմանելի կրտստին Համար երեւոյթանութեան մը արտաբերանք մեր կրկնել եւ ցաւը, խմելուն յոստ կանգնելով եւ ջուրարկութեամբ վնասելով որ երեւոյթանութիւնը չեն ցաւ կը զգայ Ռուսիոնեանի մահաւանը Համար, եւ կը Հրատարակել որ նա Հայոց երախտագիտութեան կատարելապէս արժանացաւ:

Ստեփան Փաշայի բանաստեղծութեանն յետոյ երեւոյթաններն միահամուռ ոտքի կ'ելլեն եւ ընդհանուր ձեռնբարձ ջուրով ցաւալցութիւն կը յայտնեն Ռուսիոնեանի մահաւանը վրայ

եւ կը գոցեն, "Օրհնութեամբ ըլլայ Ռուսիոնեանի յիշատակը մեր մէջ":

Ստեփան Փաշային Հետ կը ցաւիմ ես ալ այսօր, որ 1876էն ի վեր շունինք գեռ եւ պիտի չունենանք Ազգութեան տանար մը, բանիկն են մը, անոր ճակատն ոսկի աստեղով զործմելու այր, Ռուսիոնեանի անուին, եւ Ռուսիոնեանի Հետ գրելու Հոն նաեւ անուանները՝ Սերգիլէնի, Օտեանի, Պալեաններու, Կրճիկանի, Այլանեանի, Բարունակի եւ ուրիշներու, որոնք Ազգային Օրէնք մը Հայր եղան, Ազգային նշանաւոր գործերով ընդմեաւոր կենաց մը բոլորեցին եւ իրենց յայտը սերունդներուն ալ ուսուցին՝ սիրել իրենց նահատակ Ազգն ու իրենց մարտիրոս Կրօնը:

Ստեփան Փաշայի այս ճառը յաջորդ օրը կը Հրատարակէր նաեւ Կ. Պոլսոյ Լիւթիքի ֆրանսերէն թերթը, Ռուսիոնեանի Համար ալ իր կողմէն գրելով շատ գեղեցիկ տողեր մը, զոր Մոսկա կը թարգմանէր անմիջապէս, Հետեւեալ կերպով:

"Հայոց ազգն այս վերին օրերս գառն կորուստ մը ըստ տղերք Ռուսիոնեանի անկն վրայ, որ Հայոց բնագահաւոր ժողովին զեր-Մանեակաւ, Սերունք ընդհանրեց զարտաւանք մեղ գրականութեան եւ փիլոսոփայութեան գաւառու եւ բազմութիւն գրական եւ աստեղագետ գործեց Հեղինակ էր:

Ամեն Հասարակութիւններ եւ օտարազգիներ բազմաթիւ մեծ բազմութիւն մը փութաբեր էին ինքեղեղ գիտուն Զարթոյթին յիւր վերին բնագործան: Հայոց Պատրիարքը, բազմութիւն երկրպագուներ եւ քահանայք, ինչպէս նաեւ Հայոց ազգային ժողովին բոլոր երեւոյթանները ներկայ էին յուրապարտութեան:

Ներքեւ Սերգիլէն Զարտարախօս գամբանական մը խոսեցաւ: Զարթոյթ Ռուսիոնեանի վրայ՝ Կորին Սերգիլէնութիւնն արժանապէս ներդրեց Համառ գիտական ու ջարհ մաղը: ճարտար խօսքերով յիշեց անոր Հմտութիւնը, Հազաւադեա միջքերն ու Հայրենասիրութիւնը, եւ ի խորաց շարժեց ունկնդրող սիրուն երբոր մի աւ միտեց ճանդուցիլուն ու ապէս Հայոց մասնագետ բազմութիւն մասնագետութիւններ թէ իբրեւ երեւոյթան եւ թէ իբրեւ մասաւնագիր:

Զարթոյթ Նահապետ Ռուսիոնեան Երեսարա մեծն էր: Ի մանկութեան Կ.Պոլսի գալով, շատ շանցած՝ իւր ընտանիքը զինքը Փարիզ դրկան էր: Լոն քաղապէս ուսման պարագայեա եւ Զարթոյթութեան վկայական տաացաւ Փարիզ ընդհանրեց ճարտարներ: Սերգիլէն գաւառիկ աստ, առաջնապարգ զարդեղիք օրիորդ մը կ'ուրթանեաւ, որ իւր անակուն երկնակութիւնն յարգարեց, եւ որոյ անմիւթար կ'սկիւն բաժանորդ եղան են Հանգեցուցին բազմութիւն բարեխառնեց:

Զարթոյթ Ռուսիոնեան բազմութիւն գործեր Հրատարակած է գրական, աստեղագետ եւ վարդապետ նիւթաց

1 Անգլո-ֆրանսէական Ազգ. Խաղաղութեան քառու 1876 ամին, Նիստ Ժն. 3/15 Գեղեցիկներ 1876, էջ 284:

2 Ինչպէս արդէն տեսանք, Ռուսիոնեան իւր ընտանիքին ծախքով չէր որ Պարիզ գնաց, այլ բարեխառնութեան ծախքով թեմա:

Թ. Յ. Վ. Գ.

մրայ: իւր նշանաւոր գործող կարգէն է 1859ին հրատարակած Հայերեն Գերբախոսութիւնը, որ արմատական յաջող բարի նորոգութիւն մտցուց իւր ազգին ընդդէմ մէջ: Նշանապէս իւր նշանաւոր երկաթիւն թիւանց կարգը կը յիշուի Ռիւ-Պլասի տոմարս թարգմանութիւնն, որոյ ուղեղը մէջ-թոր է ինչո՞ք ընդունած է նամակաւ մը, որ պիտակ պատմի՝ կը բերէ թէ Հանգուցեղնեցի եւ թէ մեծանուն բանաստեղծին:

Գրթնի Ռուսիեան վերմ եւ անխնդ ախտառող մէկը, բազմաթիւ անտիպ գործեր կը թողու: Երոջ մէջ գաղղիներէն փխշափայտութիւն մը կայ: զոր գեւե նոր աւարտած էր:

Իւր մահը ճշմարիտ հասարակայնի սուգ մ'եղաւ իւր Ազգին, որոյ թարգման եղաւ Հայկական ընդհանուր ժողովն¹:

Ռուսիեան թարգմեցաւ, ինչպէս ըսի վերագոյն, Հիշելի Ազգ-Գերեզմանատունը, ուր ժամանակ մը վերջը, զայն միայն Գրիգոր Օտեան կը յիշէ եւ անոր վրայ իւր ծախքով կանգնել կու տայ համեստուկ շերիմ մը, զոր կ'երեւայ թէ Երուսնդ Օտեան չէր գիտեր, քանի որ գեւ 1892ին կը գրէր հրապարակաւ թէ՛ «Ռուսիեան վրան քար չունի»²:

Ռուսիեանի շերիմը կորսուած էր գրեթէ, վասն զի Գերեզմանատան Թանձնաժողովի տեսարան անոր արձանագրութիւնն իսկ չունէր, եւ ես պատահմամբ գտայ զայն անցեալ տարի, երբ ողբացեալ Ստեփան փաշայի յուզարկաւոր էինք Հիշելի:

Գերեզմանատան դէպ ի Արեւելեան Հաւրաւ դին, իջջ հարուստներու սին ու գոռոց, վիթխարի մահարձաններէն բաւական հեռու, անտէր անտիրական մեռելներու թաղին մօտիկն է, որ կը հանգչի գոկտ. Նահապետ Ռուսիեան, իւր վրայ ունենալով համեստ, ցածուկ, բայց լայն ու մեծկակ մարմարին քար մը, կիսով հողին մէջ խրուած արդէն, եւ անինամ փնացած, որուն շուրջը՝ փուշերու եւ տատասկներու պուրակիկ մը ձեւացուցած է ժամանակը եւ այն պուրակիկին մէջ կը սողոսկի մշտագալան բարեւոյ մը ինքնաբոյս, խորհրդաւոր նշանակութեամբ:

Ռուսիեանի շերիմն ունի բարեբախտաբար արձանական վերտառութիւն մը, խիստ պարզ, բայց գերազանցապէս վսեմ, զոր՝ ըստ ասուկանէն Օր. Եւփիմի Օտեանի, շարագրած է եղեր նոյն ինքն Գր. Օտեան:

Վեց տող է այն Արձանագրութիւնը, եւ է հետեւեալը.

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆՆԵԱՆ
ԵՆԵԱԼ Ի ԿԵՍԱՐԻԱ Ի 28 ՍԵՊՏԵՄԲ 1819 ԱՄԻ
ՎԵԼՈՒՄԵՆԱԼ Ի Կ.ՊՈԼԻՍ Ի 1 ԳԵՎԵՏ. 1876 ԱՄԻ

Պ Ք Ք Ք

զոր մոլեգին թափով կորզեաց մահ սիրոյս մեր

ԼՍՍՔ ԱՆԳԱԳԱՐ

Գր. Օտեանէն յետոյ, մերք ալ «Լամբ անգագար» զնուսիեան՝ այս նշանաւոր Հայը, զոր եթէ Ներսէս Պատրիարք Հայոց Սողոմն անուանեց եւ Մինաս Չերազ զայն Հայոց Նեստորն ըսաւ, ես ալ՝ պիտի համարձակիմ զայն այսօր համապատիւ փառակից համարել մեր բարեխիշատակ Խարպէլ Օրփին՝ կամ Թակոր Հահարիեանցի՝, որոնք ալ իրենց տարաբախտ Ազգին համար օրէնքներ դնելու եռանդով հիւծեցան ու հալեցան անցեալ Գարեբու մէջ:

(Հարանուկեմ):

Թ. Տ. Վ. Յ.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՈՐՈՒՄԻՑ: Ս. ՎԵՐԵՐԻ «ԿՈՍՏԱՆԿՆԵ ԵՆԵԱՆՈՒՆԻ Ի ԼՍՍՔ»

(Հարանուկեմ-Եւ):

Գժուարագոյն կէտ մըն է «քրիստոնէական թեան հիմնարկութեան» ի Հայոյ — որ գրոցս երկրորդ բաժինն է (p. 55—231) — ճիշդ նախնական կամ հնագոյն ժամանակներուն միջուկ թիւնը պարզաբանել, այսինքն յատկապէս այն կէտը թէ առաջին երեք քրիստոնէական դարուց մէջ՝ Ս. Գրիգորէ յառաջ՝ կար եւ ինչ չափով քրիստոնէական հասարակութիւն մը Հայոց մէջ: Աղբիւրներ չկան, բաց ի պէսպէս զրոյցներէ, եւ հասուկտիր տեղեկութիւններէ: Ճիշդ պիտիլն ի հարկէ պէտք էր ընծել Ս. Թադէոսի կամ Ագգէի եւ անոր յառաջ Աբգաբու եւ Աբգաբեանց խնդիրը, զորոնք Մ. Խորենացւոյ քով Հայոց թագաւորներ եղած կը տեսնենք, մինչդեռ նախաբանական եւ Արշակունի թագաւորաց պատմութիւնը բոլորովին այլազգ է օտար պատմաչափ եւ նաեւ ուրիշ յիշատակաւորանաց համեմատ: Այս ամէնը հանրածանօթ ըլլալով՝ պէտք չունինք մանրամասնութեանց մէջ մտնել, եւ ոչ ալ պէտք կայ սպացուցանե-

¹ Մատեն, Թիւ 1920, երեքշաբթի 21 Դեկտեմբեր 1876/2, Եւսեփ 1877:

² Մատեն, 41րդ տարի, Թիւ 3970, 31 Դեկտեմբեր 1892, էջ 248: (Ռուսիեան, ի իւրեան ս = Գրիգորէ):

¹ «Հայկական Գաղտնիքներ» Լեւոն Հատար Բ. Մանուկ, Թիֆլիզ 1902, էջ 204—415:

² «Արտ» էջ 477—481—544: